

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А. П. КУРГАНОВА

ШЫН

№ 16
(17817)

2010 чылдың
февраль 11,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:
shyntuva@mail.ru

Ниитилел-политиктиг солун

рия КОНГАР

2010 ЧЫЛ – ПАР, 8 АК МЕҢГИЛИГ АК ДЕМИР ЧЫЛЫ

Ыдыктыг байырлалывыс Шагаа үүзүндө Тываның Печенлинг ээзинге чедип, эрткен 2009 чылда дыг чаагай болуушкуннар болгаш канчар эрткенниң база үнүп орап ырлалывыс дугайында чугаанылып, Тываның Камбы-лама елелиниң төлээзи Буян башкы-биле уражылганы кылдывыс.

турарывыс Инек чылы хуузуңда чеже-даа турза, база онзагай боопыл багай эвес эрткен деп чып турар. Эрткен чылулу онзагай болуушпал хоорайдан чаларап муң ыдык буддалар, каш республиканың сумуларда туттунуп убурганнар. Оларның чедип турар. Бо дээрже лама эргелелиниң чонуртукчулар-биле, сайылар-биле кады ажыланың чедишкенин Тыва чонувустуң сарыг чүдүлгезин хөгжүдүп, дып турары — улук кик.

бир кол болуушкунга т Далай-Лама Башкы-Өөредииңге киржирик хамааржыр. Бо ужу-биске Ыдыктыг Баш-иле чоок харылзаалыг ганы берип турар. Ын-Далай-Лама Башкы-уражылга чыл саындаңчыл болу бээр.

даанга тургузар улуг урганга хамаарыштыр чедишкенин чоруп частан эгелеп ажыл эгелээрин Буян башкыы.

чоннуң манап турары байырлал — Шагаа лаан. Шагаа дээрже инган үе» дээн уткалыг. чаа бажың-балгат сапы-биле, кадыкпылды ааны-биле, улуг ремонт ы-биле домей болуп Ынчангаш Шагаа ба-инга кижилер бүрүзү шың-аарылгалыг болуп, бүгү е белеткелди чорудар. л чүүл — чаагай сеткил олгаш чүгле экини бо-а ол ыпкаш келир чыл ини сөңнээр деп бүзү-болуру. Багай бодал-

дардан чайлап, багай чүүлдер шупту арыгланы бээринге бүзүрээр. Эки күзээшкенин, бүзүрелдиг, чаагай бодалдыг сеткил-биле номналга олуруп, ыдыктыг черлерге барып, хүрээ-хиитти,

субурганнарны долгандыр эргип турарга эки. Аргалыг болза Шагаа байырлалының мурнунда ыдык черлерни эргип алыр.

Бо чылып, бирээде, Пар чылы, ийиде, 8 ак меңги база үште, ак демир чылы кирип турар. Пар чылы 12 чыл болгаш-ла келир. 8 ак меңги 9 чыл болгаш кирер. 8 ак меңгилг кижилер ак пос болгаш сүт-биле тускай езулалды кылдырар. Ак демир чылының төңчүзүндө 0 биле 1 деп саннарлыг кижилер хамааржыр. Олар узун назын назылаар номга олуруп алыры чугула. Бо үш чыл кирип турар деп чугаалаар бис. Чүгле Пар чылы үнүп турар дээрже шын эвес. Шажын аайы-биле алырга, Пар чылы, 8 ак меңги чылы база

ак демир чылы кирип турар деп чугаалаарга шын. Чамдык улус Ак Пар чылы деп турар, ол база шын эвес, чүгле Пар чылы дээр бис.

Шагаа байырлалының эң-не ыдыктыг езулалы — саң салыр. Саң дээрже «аъш-чем» дээни ол. Саң салыр езулалды даң адып,

хүн үнер чүкке чорудар. Ол дээрже чер, дээр, суг ээлеринге «аъш-чемни» сөңнээр. Саң салырда, чүгле ак чем болгаш эът аймаанга хамаарышпас чем салыр. Бо ыдык езулал кылып турда, чер-делегейниң ээлери өөрүүр, ынчангаш олар четтиргенин илередип, бисти бойдус хай-халавындан камгалап, үезинде чаъс-харны хайырлап, бай-байлак дүжүттү бээр.

Шагаа байырлалын каткы-хөгүлүг, чаагай сеткилдиг, белек-селектиг уткуур. Аъш-чем элбек болур, үнген-кирген чонга хүндүткелдиг болур. Кижилер бүрүзү буянның болуп, өскелерге өөрүшкүнү сөңнээр.

Кел чыдар Шагаа байырлалы-биле, хүндүлүг чонувус!

Светлана БАЛЧЫР

ТР-ниң Чазаанда

БИР ДОҢ БОЛУП...

Февраль 9-та, вторникте, Тыва Республиканың Чазаның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хуралдың хүн айтырынынче кириген 36 айтырыгны сайгарып чугаалажыры-биле бадылап тура, ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызының «Алдын-Булак», «Мөңгүн-Булак» турисчи комплекстерниң презентациязын немелде айтырыг кылдыр кириген.

2010 чылды ТР-де Туризм чылы кылдыр чарлаан болгаш, аңаа белеткел ажылдары кидин түлүк. Туризм адырының талазы-биле ажылчын бөлүктөрү тургузар. Олар туризм кандыг угланышкынның сайзыраарын ажылдап кылыр. Көдээ туризм, кадыкшылга туризм баштайла эгелезе дээр, ол этниктиг угланышкынның болур. Аңаа бүгү яамылар киржир, ылаңгыя саң-хөө болгаш экономика яамылары кол рольду ойнаар ужурулуг. Кызыл-Шагаан-Арыг оруунуң 45 дугаар километринге тыва өглерден тургустунган ийи турисчи комплекстер ажы-дарын планнап турарын дың-натпышаан, оларның төлөвилелин экранга көргүзүп, тайылбырны Национал музейниң экскурсия килдизиниң эргелек-чизи О.О.Монгуш кылган. Бо турисчи комплекстерге хамаарыштыр хоойлу төлөвилелиниң бирги номчулганын хүлээп албышаан, ам-даа чедир ажылдаар, тодаргайлаарын ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызынга чазак дааскан.

Чазак хуралынга «Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар Россия Федерациязының хамаатыларының ады, адазының ады, фамилиязының дугайында», «Тыва Республикага алкоголизм, наркомания болгаш токсикоманияга удур баш бурунгаар чорудар күрүне политиказының үндезиннериниң дугайында» хоойлу төлөвилелдеринге өскерилгелер кириер дугайында айтырыгларны Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужу-

дулга палатазынче кириери-биле сайгарып көргөн. Оон аңгыда «Тыва Республикада өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны чурттаар оран-сава-биле хандыраарының чурумунуң дугайында», «Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органның системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» хоойлу төлөвилелдеринге хамаарыштыр шийтпирлерни хүлээп алган.

Чазак кежигүннери Улетпур болгаш энергетика, Тудуг, чуртталга-коммунал ажыл-агый яамыларының сайыттарының одалга сезонунуң канчаар эртип турарының дугайында илеткелдерин дыңнаан. Улуг-Хем кожунуң Хайыраканга, Чадаанага, Тере-Хөл кожунга болган одалга системаларының үрелишкенинниң чылдагаанының дугайында кожун удуртукчуларының тайылбырын ап, моон соңгаар авария болдурбас дээш кандыг хемчеглер ап чорудуп турарын дыңнаан аңаа, буруулуг кижилерге чогуур хемчеглерни онаарын, үрелишкенинниң чайладыры-биле шалышкын ажылдааннарны онзалап демдеглээрин Чазак Даргазы айткан. Ниитизи-биле кышка белеткел ажылдарын үстүндө ады үнген черлерниң удуртукчулары чогуур деңгелге чорутпаанын, кадрлар-биле ажылды кошкатканын демдеглээн. Моон соңгаар организастыг, бир баг болуп ажылдарын негээн.

«Шагаа-2010»

УШ ДАКПЫР ЧАРАШ БАЙЫРЛАЛ

Февраль 14-түң хүнүндө үш аңгы шажын-чүдүлгениң байырлалдары дакпырлажып турары онзагай: католиктерниң ыдыктыг Валентин хүнү, православ шажынның кыш үдээр — Масленица база сарыг шажынның сүзүглели — Шагаа байырлалы.

Кызылдың мэриясы база Культура болгаш уран чүүл департаментизи найысылалдың чурттакчыларын, аалчыларын Шагаа-биле байыр чедирбишаан, силер бүгүдени солун оюн-тоглааже, спортчу, оюн-баштак мөөрейлерге киржиринче чалап тур!

Референдум

ЧОН БАДЫЛААР — БҮЗҮРЭЭР МЕН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ээлчег чок чээрби сески хуралына киришкен 105 депутаттарның 104-дү Тыва Республиканың референдумун эрттирер дээш бадыйлаан. Референдумнуң эртер хүнүн хоойлуга дүүштүр бо чылдың апрель 11-де деп доктааткан.

Хамаатыларның соңгуур болгаш соңгудар эргелерин, референдумга киржир эргезин хоойлуга дүүштүр хажык чокка хандылар дээш референдумну эрттирер талазы-биле эгелекчи бөлүк, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясы, Төлээлекчилер палатазының депутаттары нарын, харысалгалыг ажылдарны кылганын демдеглээри чугула. Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириер дугайында Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунуң төлөвилелин улуг сонургал-биле «Шын», «Тувинская правда» солуннардан номчуп таныштым.

Мен бодум Дээди Хуралдың депутатынга үш чыышты улаштыр соңгуттуруп, 1993 чылдың Тываның Үндэтин Хоойлузун ажылдап кылырынга Конституция комиссиязының харысалгалыг секретарыга ажылдап турган болгаш Үндэтин Хоойлу айтырыгы менээ дыка

чоок. Ынчангаш, эргим номчукчулар, эргим соңгукчулар, бо талазы-биле бодумнуң үзел-бодалымны илередири-биле бо кыска чүүлү бижири оорарым ол.

Тыва Республиканың хөй-ниити палатазын тургузары эргежок чугула айтырыг. Ону төлөвилелде киригени кончукшын. Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы албан-дужаалды бо нарын үде катап эгидери черле чөптүг. Улуг Хурал, Биче Хуралды Тыва Арат Республика турда бистиң адап чаңчыкканымыс сөстөрү «Дээди Хурал» (парламент) деп сөстөр-биле солааны үнүң байдалына онза чугула рольду ойнаар боор. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) 32 депутаттарын Хоойлуга дүүштүр чажыт бадыйлаашкын-биле бүгүниити дең болгаш дорт соңгуур эргеге үндэзилеп соңгуур. Депутаттарның 16-зы, чартымы, чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарындан соңгуттуруп. Про-

фессионалдыг доктаамал үндэзинге ажылдаар депутаттарның санын 9-ка доктаатканы үнүң негелдезинге дүгжүп турар-дыр. Төлөвилелде эң чугула чоннуң амыдыралы-биле туруш холбаалыг айтырыгларны шиитпирлээри-биле кижиниң эргелерин камгалаар бүрүн эргелиг төлээтин тургусканы тергип чугула чүүл деп санаар мен. Бо талазы-биле Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оолга республиканың чону улуг өөрүшкүзүн илередир боор деп идегеп ор мен.

Тыва Республиканың референдумун эрттирериниң дугайында ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының доктаалын база ТР-ниң Конституциязынга өскерилгелер киририниң дугайында ТР-ниң Конституция Хоойлузунуң төлөвилелин чон номчуп, таныжып алыр боор деп идегелимни илередип, Тываның соңгукчулары референдумга идепкейлиг кирип, Конституцияга өскерилгелер дугайында айтырыгны деткип, бадыйлаашкынарын бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл» дээш биле В.С. Хопровту шаңнаарының дугайында
Күш-культура болгаш спорт талазы-биле хөй ч сеткилдиг ажылы, чурттакчы чон ортузунга амыдыра хевирин пропагандалаары, аныяк салгалды киж чедишкени дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай дээш» медалы-биле элээдилерниң немелде өөр «Кызыл хоорайның бичи уругларның болгаш ооредилгезиниң төвү» муниципалдыг ниити өөр чериниң директорунуң спорт талазы-биле оралакчы Степанович ХОПРОВТУ шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың январь 29 № 8

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндү биле Л.В. Бакированы шаңнаарының дугайында
Тыва Республикага бедик мергежилдиг спелеткээр херекке салышкыны дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле дээди өөр өоредилгениң «Россияның Улустарының найырагы ун күрүнениң өоредилге албан чериниң (Москва хоора эргелекчизиниң оралакчы Людмила Васильев РОВАНЫ шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың январь 29 № 9

«Тыва Республиканың Улустуң башкызы» хүндүл Домур-оолга тыпсырының дугайында

Республиканың улус өоредилгезиниң адырынга хол болгаш үр-түнелдиг ажылы дээш «Тыва Республик туң башкызы» хүндүлүг атты «Кызыл хоорай гимназиясы» муниципалдыг ниити өоредилге албан директору Валентина Өдүрековна ДОМУР-ООЛГА ты

Кызыл хоорай,
2010 чылдың январь 29 № 10

«Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажы хүндүлүг атты Н.В. Абаевке тыпсырының дугайында
Тыва Республиканың өоредилге болгаш эртем сайзырадырынга ачы-хавыязы, хөй чылдарда ак сеткилы дээш «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты дээди профессионал өор «Тываның күрүне университети» күрүнениң ниити албан чериниң профессору, тоогү эртемпериниң доктор Вячеславович АБАЕВКЕ тыпсыр.

Кызыл хоорай,
2010 чылдың февраль 3 № 11

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА

Байырлал бүдүзүңү

«МАСЛЕНИЦА» — КЫШ ҮДЕЛГЕЗИ

Бо чылып чаңчыл болган чаагай байырла-лымыс — Шагаа, онзагай хүннер-биле капсыр-лажып турар. Ол дээрге кыш үделгезиниң байырлалы «Масленица» база ынакшааннарның «Ыдыктыг Валентин хүнү». Бо үш байырлалдың бирээзи кыш үделгезиниң дугайында чугааны кылыры-биле Сукпак ортумак школазының эге класс башкызы Валентина Николаевна БУХАРОВАГА аалдап четтивис. Ол — «Улусчу чырыдышкын тергип» аттыг дээди категорияның башкызы. Номчукчуларымыска интервьюус бараалгаттымыс.

— Чоокшулап орап үш дакпыр Шагаа, «Масленица» база «Ыдыктыг Валентин хүнү» байырлар-биле, Валентина Николаевна. Бо үш байырлал чаңгыс хүнде таваржы бергени — бир онзагай болушкун. Байырлардың бирээзи кыш үделгезиниң дугайында чугаалап берип көрүңер.

— Ийе, шынап-ла, кайгамчык кылдыр капсырлашкан байырлар-дыр. Адаа чедир санныг хонуктар арткан. Кыш үделгези дээрге хөй-ниитиниң эң-не хөглүг, солун байырдалы. Ону «Улуг Масленица» дээр, чүге дизе бо байырлал бүдүн неделя дургузунда үргүлчүлээр. «Масленица» байырлалын православ шажын-биле тайылбырлаарга, «эът чокка» дээн. Бүдүн неделя иштинде эът аймаандап

чемни кызыгаарлап, мага-ботту «Масленица» соонда дораан болур Улуг мастык (Великий пост) хүннеринге белеткеп эгелээри. Ынчангаш кыш үделгезиниң байырлалында сүттен кылган чемнер белеткээр турган. Ол ышкаш балыктан база янзы-бүрү чаагай чемнерни белеткеп турган. «Масленица» байырлалының эң-не кол чеми — блинылар. Арта-ла «Блин чокта саржаг эвес, хуужуур чокта төртүнгөн хүннүг киж болбас» («Без блина не маслена, без пирога не именинник») дээр турган.

— Байырлардың езула-лын канчаар эрттирер чурумнуңу, Валентина Николаевна?

— «Масленица» неделязының бир дугаар хүнүнде савадан кыс киж дүрүзүн кылгаш, ыр-шоорлуг аъттыг ша-

накка суурну эргий өөртүр. Оон тей кырынга тургузуп кааш, шупту тейден чунгулап хөглээр. А ийи, үш дугаар хүн-нерден эгелээш, оюн-тоглаалыг, танцы-самныг байырлал эгелээр. Театржыткан көргүзүлгөр көргүзүп, мөөрейлер эрттирп, аалдажып байырлаар. Бажың бүрүзүнде блинылар кылган турар. Эрткен-дүшкен чонну бажыңчы чалап, чаагай аш-чем-биле чемгерер. Дорткү хүн-

де чудуруктажып чок-шур мөөрей хүнү. Бо болза Эрте-бурунгу Русьтан эгезин алган мөөрей. Маргылдаа үе-зинде шыңгы дүрүм-нерни сагыры чугула турган. Бешки хүнде кат-иелер боттарының күдээлерин бажыңчы чалап, блиннер-биле хүндүлөп чемгерер. Алды дугаар хүнде огнун кыс ээзи чуржыларын чалап алгаш, солун чугаалап чугаалажып хөглээр. А сөөлгү хүннү «өршээл хүнү» дээр. Бо хүн маргышкан улус ужуражып келгеш, албан бот-боттарын өршээп, эптежип найыралажып. Ынчангаш эң сөөлүндө баштайгы хүнде кылган дүрүнү өрттедир чаңчылдыг. Шупту «Блинылар кыпсын, Масленица кыпсын! Кыш, байырлыг, час, эки!» деп йөрээр.

— Бо байырлал Шагаа байырлалы-биле дөмей болуп турар-дыр, аа, Валентина Николаевна? База-ла хөй аш-чемниг, каткы-хөглүг, бот-боттарыңче аалдажып, белек-селек сөңөжүр.

— Шын, ийе, силерниң-биле

чошпээржи түр мен даа байырлал улуг-бунуң каткызы, ыры-ш тоглаа чокка кайып

— Силер шк канчаар бо байыр эрттирер-дир си

— Мээң класымда тыва-даа уруглар өорар. Ынчангаш уру кайызын-даа албан чаңчылдыг мен. Олар нуургаарлар. Ада-ие менээ дузазы улуг. Шагаа байырлалы уруглар тыва кожалдык сонургаарлар, боттарымыстың чаага дарымысты хүндүлөрүмнү сагыр ужу Хүндүткел барда, ч болгаш найырал биж

— Байырлардыкы сонурганчы бырыңар дээш ү четтирдивис, Валентина Николаевна. Ажыңарга чедишкы болгаш бүгүдөгү лерге болгаш чоок ричерге күзедик катап байырларда

— Сеткилим хай четтиргеним илеретт чонувуска кел чыдар дар-биле!

Валентина Николаевна

Чурукта: башкы харона.

АК ЧОЛДУГ ШАГАА-БИЛЕ!

Шагаа — чөөн чүк чоннарының эрги чылды үдөп, чаа чылды уткуур эң-не ыдыктыг байырлалы. Ол дээрге соок кышты хүр-менди ып, чылыг частың башкы айы-биле чолукшур база кижиле бүрүзүңге база бир чаа назынны деп турары болур. Шагаа хүнүнде аш-чеминиң кижизи — чигир-боорзаан, эът-чемин делгеп, кижиле бүрүзү болдунар шаа-биле чаа даараан идик-чин кеткилеп, аал-кожазы-биле, аймак-чону-ле, буурул баштыг өгбелери-биле ак кадаан туруп, амырлажып чолукшужар чаагай чаңчыл чүс чылдар дургузунда уламчылап, бо хүнге бир салгалдан салгал дамчып келген.

Шагаа чурттап чоруур тыва-агаа байырлалыңа кан-деткенирин, ону канчаар хүнү дугайында номчук-траалгадылы.

Шагаа байырлалыңа белет-стен эгелээр. Эът-сигеп бышкан күскү үеде мал-дү-биле кылыр ак чөмпер хоолулуг болгаш амдан-п санаар. Ынчангай Ша-хереглээр-биле ааржы-к, өрөм-чокпек, саржаг, й, шиме арагазын белет-тжап алыр. Соок дүжүп, чыш согар үеде ужага кылдыр семис иртти до-у, үүжелеп белеткеп алыр. Кен улус Шагаа айы чоок-турда, өг-бүлезиниң кы-нынга болдунар шаа-биле н даараар. Эр кижиле чы-лын аразындан шагаалап ы-биле чоруккур, ылгын, аш-тарын белеткеп, чел, уун чазаар.

Аш-тың соолгү айының эр-биле 25-тиң хүнүнде аал-у одун дагыыр чаңчыл-ол дээрге өгнүң херээжен уугузунун хүлүн долузу-төккөш, хоозун экидир-арыглааш, артыш-биле п тургаш, от салгаш, ол-инга сүттүг шайын, эът-н хайындыргаш, аш-иң дээжизи-биле одун-ип, тускай езулал кылыр. Шагаа хүнү чоокшулап кээр-ылчын аалдар ажы-төлүн аштирип тургаш, аал-нын кодан-девискээрин, -хораазын аштап-арыглап, к ай хире одаар ыаш-н белеткеп, өг иштинде -кудузун кактап, хир-п аштап чүп алган турар-луг.

Бүдүү хүнү

Шагаа байырлалын уткуур-де хамык белеткел ажы-сылбышаан, белеткенир-«бүдүүнүң хүнү» деп Бүдүүнүң хүнү дээрге, ан эң соолгү хүнү болу-н аңгыда, чылдың 365 хо-л ол-ла дүңезинде ай-ла үнмөс дээр. Бүдүү хү-тускай кылыр ажыл, са-ужурлуг езулалдар турар. Бүдүүнүң кежээзинде, дээрге сылдыстар чет-эри билек, эр ээзи өөнүң-ин бозагазынга тенниг-ан, аяк хире борбактаан аш-тың кургаг мыаан-гып каар. Ол дээрге, оонче-ткер, хамык багай чүве-зин деп оштааны болур. Алды «өг карактаар» деп. Ол өгте келген хамык-ла-ве солагай бозагазындан, чүүлдер барыын бозагадан-ар, харын-даа өгте кирип-деп санаар болгаш өгнүң-ай бозагазынга чүнү-даа

кыстырбас. А барыын бозагага кыстырып каан ол 3 чүүл хамык багай чүүлдүң, аза-буктуң оруунга доктор-моондук болур ужурлуг. Тенниг хараганга чоокшулап кээрге, тени-биле шиштээр, хар доңурап, кургаг аш-тың кывычыал болгаш өрттедир деп баарга, ол аза-бук-корткаш, ол аалдыва кирбейн чоруй баар деп санаар.

Бүдүүнүң кежээ база бир кылыр езулал чүла кысыры болур. Үстүнде езулалды кылган соонда, артыштың чинге сывын хөвөңге шевергин, чинге кыл-дыр ораагаш, саржаг-биле өзек-теп тургаш, чүла кысыр. Кы-выскан чулазы 10 хире минута кыпкан соонда, чулазының ча-нынга артыш кысып, хайы-ндырган шайының дээжизин куткаш, салып каар. Өгнүң ха-мык улузу чулазының мурнунга ак ширтек чаткаш, шупту чула-зынга тейлээн соонда, чулазы-ның чанында салган шайны амзаар ужурлуг.

Бүдүү хүнүнде пок, довурак-биле холбашкан ажыл кылбас ужурлуг. Эрги сан-биле 29-тун хүнүңге чедир хамык поктарын аштап-арыглап, идик-хевин чүп, арыглан-аштанып алган бо-лур. Ол хүн чүгле Шагааның аш-чөмин белеткээр, үүжезин бузуп, ужа-төжүн, эът-чөмин хайындырар, чулазын белет-кээр, таакпы-хөөргезин, чаа идик-хевин белеткээр чижектиг белеткелдин кылган соонда, сыл-дыс четчип кээри билек, бүдүү-лээр езулал эгелээр. Бүдүү ча-рар езулал кылыр аал ол төрөл аймактың эң улуг назылыг ки-жиниң өө болур. Ол өгте чыгып кээрге, өг-бүлө бүрүзү бүдүү-нүн шайын хайындыргаш, та-вакта аш-чөмин, бууза-хуу-жуурун тудуп алган келир.

Моол чонда мындыг тоол-чургу чугаа бар. Шаг-шаанда Лхама дээр бурган Шагаа айы-ның бир чаазында эртен эрте чер-делегейде кижиле бүрүзүңге кээп база бир назынны хайыр-лаар турган дээр. Бир-ле Шагаа айында бурган оранындан Лхама бапкы чалараары-биле орукка үнүшкен. Оон оруунга аза-чет-керлерниң элчилери шаптык кадып, чоруттайн туруп берген иргин. Ынчаар орта бурганниң мунган ады аза-четкерлер де-мисежиң тургаш, азаптың мун-ган адының будун кемдедир тепкеш, Лхама бурганниң чеди-рер черинге эккеп тур. Оон соон-да бо тоолчургу чугаага даянып, аал бүрүзүңге бүдүү хүнүнде инек эдидиниң чилигилер соогун дүлүп алгаш, чилигилер соокту сый шавар чаңчыл тывылган деп санап турар. Бүдүүнүң кежээ-зинде эң улуг назылыг кижиниң оонге инектиң чилиин азы хен-дирбесин дүлүп алгаш, кижиле

бүрүзүңге эдидин үлөй амзадып, чараштыр хемдээн соонда, өгте эр улус сый шавар. Кым бирээ-зи сый шавар орта, өгте олур-ганнар «Бүдүү чарылды» деп алгыржыр чаңчылдыг. Сынган чилигин тавакка дозуп алгаш, аалдың ээзинге бээр, өг ээзи баштайында от бурганыңа өргүүр, оон соонда өгте олурган кижиле бүрүзүңге, хензиг-даа бол, чедиштир үлөй амзадыр. Хендирбе сый шавар таварыл-гада ол хендирбени кадакка ораагаш, шыгжап алыр ужур-луг. Соолгү чылдарда хендирбе-ниң чүнү турар үдүн орта ак-пес-биле чалама баглап алгаш, күжүн шенежир. Бир кижиле үш катап шенежир, чадап каар болза, ол кижиле чалама песке бодунун шаа-биле акша баглап каар, хендирбе долган-долган-чоруп оргаш, кайы бирээзи сыя хаптарга, ол кижиле чаламага баглаан акшаның дөгөрезин алыр. Ол кижиле бүдүн чыл

иштинде бай-шырак, тодуг-догаа чурттаар ужурлуг деп оштаарлар. Бүдүү чарып турда, ажы-төлү кажыктап, даалылап ойнап хөглээр. Бүдүүнү чарган соонда, ол аалга чүгле буска быжырган бүдүү чөмөр-биле аштанып-чөмөннип алгаш, аал-аалдарынче эртенги Шагаа хүнүн уткууру-биле чанар.

Шагаа хүнү

Моол тываларының са-наашкыны-биле Ша-гааның бир чаазы даң бажы шара-хере турда кээр. Ынчан бир-ле дугаарында өгнүң кыс ээзи туруп келгеш, шайын хайындырар. Өгнүң эр ээзи туруп, коданын хүн айы-биле эргип кылаштаар. Малчыннар Шагаа-ның бир чаазының эртенги ага-ры-биле ол чылдың байдалын шинчип көөр. Чижээлээр, ол эртен хат-салгын кайы чүктен сырынналып турарын барым-даалаар. Бир эвес мурнуу чүк-тен сырынналып турар болза, тараа-быдааның дүжүдү эвээш, курт-кымыскай чиртир, соң-гу чүктен болза, күзүн чаыс-чаапкын элбек, чөөн чүктен бол-за, тараа-быдаа элбек, дүжүт-күр, барыын чүктен болза, мал-маганга кадыг, мурнуу-чөөн чүктен болза, чайы частыг, өт-сигеп элбек болур. Ол хүн сал-гын-сырын чок, дээр аяс болза, хамык чон тайбың, мал-сүрүг онча-менди болур чижектиг шинчип көөрлер.

Шагааның бир чаазында чаа идик-хевин кедип алгаш, чүк үндүрер езулал кылыр. Кижиле бүрүзүңгү төрүттүнген чылын, меңги, соодалын барымдаалап, ол чылгы чугагай дузазы-биле кижиле бүрүзү үнер чүгүн баш

Кожаларывыста

буруңгаар тодарадып алган турар. Хей-аштың чүгүнче үнгөш, кежик-буяның чүгүн-ден эеп келир ужурлуг. Чүгүн үндүргөш келген кижиле бүрүзүң ак чөмниг тавак, шай-биле уткуп алыр.

Алдың чүгле эр хиндик-тиг улус баш удур тус-кайлаң белеткеп кааны аш-чөминиң дээжизин ап алгаш, аалының чоогунда, эң-не бедик-тей кырында чыл санында ба-рып, саң каарыңа белеткеп каан черинге элээди бичии оолдарын эдертип алгаш чедер. Ол черни «Балың» деп адаар. Аш-чөми-ниң дээжизин салгаш, чер-чур-тунуң ээлеринге, дээр-деңге-ринге, бурган-сагызынынга өргүп, эрги чылын үдөп, чаа чы-лын уткуп ап турарын хүндүт-кел-биле илередин, чаа үнгөн чылда аал-оранынга, аймак-чонунга бактың айылы хал-давазын, оор-суктан, ханаа-ду-маадан өршээлдиг, тайбың-чаа-гай турарын дилеп чалбарып,

балыңга саңын салып, хойнуң төжүн, аш-чөминиң дээжизи-биле кады өрттедир. Эң-не улуг назылыг тургаш:

Эрги чылывыс үндү,
Чаа чылывыс келди,
Буура чылывыс эрти,
Бодаган чылывысты
ап тур бис. Өршээ!
Чурттап чораан чуртувус,
Мактап чораан Бай алдын
делегейвис!
Бак чивени эрттиринер,
Эки чивени көзүлдүрүңер,
Бодаган чылывыста
амыр кадык бооп,
Буура чылывысты
бак сагыш чок үдээли!
Кожуун-чуртувус
амыр-шөлзөн турзун,
Чалы, чаш үреннеривиске,
Чараа-дымаа дегбезин,
Ак салдыг кырганнарга,
Аарыг-ааржык дегбезин,
Чурттап чораан чуртувуста,
Чут-дымаа, халак келбезин!
Санап четпес салаалыг,
Адап четпес адырлыг,
Тойгу болган
Алдай-Тандывыска
Туман болган булудувуска
Амзаваан ак-когүвүстүң
Дээжизин соңнеп
чажып тур бис! Соок, соок!
деп чалбарар.

Ол үеде өгнүң херээжен ээзи чаа хайындырган шайының дээ-жизин алдын делегейинге өргүп, артыш-саңын салып, ча-жыын чажып чалбарар.

Балында турар эр улус хүн аай 3 катап долган-п, эки сак-тымшкын, чаагай күзел-биле курайлап долганган соонда, балыңның дөрүндө ширээ хевир-лиг чазап каан калбак дашка аш-чөмин чада салып, балыңга келгеннер аңаа-ла чолукшуп,

таакпылажып, бот-боттарыңа чылыг сөстүг йөрээл соостерни чугаалап, аш-жың-чөмин амзаан соонда, катап аал-аалдарынче чаныштарлар.

Эр хиндиктиг улузу балың-дан эеп чанып кээрге, өгнүң эжииниң аксында үш базым черде салган саңың чаныңга чада салып каан ак ширтек кырынга бир-ле дугаарында ада-иези бөргүн ужулгаш, 3 катап тейлээр. Оон соонда ажы-төлү назы-харының айы-биле база-ла 3 катап тейлээн соонда, шуп-ту бөрттерин кедип алгаш, хүн аай-биле саңы 3 катап дескин-геш, ширтээн дүрүп алгаш, оонче кирер.

Өгнүң кыс ээзи аш-чөмин, бууза-хуужуурун делгеп салган соонда, эң-не улуг назылыг ки-жидеп эгелеп, ак кадаан тудуп алгаш, чолукшужулга эгелээр. Өг-бүлө иштинде чолукшужул-га дээрге, адазы-биле кыс уруг-лары, иези-биле оолдары чолук-шур. Боттарының оонүң аш-жың-чөмин амзап, шайлаан соонда, кожа турар аалдың эң улуг на-зылыг өгбелериниң назынының айы-биле чолукшуп эгелээр. Шагаада аш-кадай улус, саат-тыг ийи херээжен кижиле ара-зынга чолукшувас ужурлуг.

Шагаада кижиле бүрүзүңгү эрге-дужаалын шуут барымдаа-лавас, чүгле назы-харыңче ки-чээңгей салыр. Чолукшурда, эр кижиле бүрүзү албан бөрттүг, херээжен кижиле бөрттүг азы ба-жыңга аржыыл шарып алган, тонунуң өөктерин долузу-биле өөктөөн турар. Улуг өгбө ки-жиниң азы бодундан улуг назы-лыг кижиниң ийи холунуң адаа-биле, шенек душтан көдүрө аарак тударга, улуг кижиле боду-нун холунуң адыжын өрү көр-гүзе чада аарак салгаш, «Амыр-ла. Шаг чаагай, Шагаа чаагай!» деп чугаалавышаан, чаагын чыттап каар. Оон соонда улуг назылыглар-биле хөөрге даңза солчуп, мал-маганы чылды кайы хире хүр-менди ашканын ай-тыржып, чугаа-соотче кирер. Чаа чылдың шайын ада-иезинге, өөнүң эр ээзинге, дараазында ажы-төлүңге оларның хар-на-зынын барымдаалап сунар. Ша-гааның таваанда аш-чөмин шупту амзаар.

Кадак-биле чолукшур кадактың ажык талазы чолукшуп турар кижиле көр-нүп алган турар. Ол дээрге, чо-лукшуп турары кижизинге ак кадак дег арыг, ажык сеткилди, чаагай күзээшкенин соңнеп хүндүткел болур. Бир эвес ка-дактың мунгаш талазын көргүзе сунар таварылгада ол кижиле кара өжөөнни, эң-не багай сет-килди илередин турар деп са-наар болгаш кадакты шын тудар-ын уругларыңа чаш турда-ла, шыңгыы өөредип, кижизидип каан болур. Кандып-бир чылда-гаан-биле аразында бакташкан, аас-дыл былаажып маргышкан, содаалажып, чогушканының түңнелинде өжөөн-кылык бодап чоруур улус бо хүн чолукшуп, эрги чылдың хамык-ла хай-бачыдын, багай чүүлдерин ара-каап, уттуштар ужурлуг.

Шагаада чаш ажы-төлдү хүндүлөп, чигир-боова-биле хо-лун актаар, белек сунуп өөртүр. Кижиле бүрүзү бот-боттарыңа бак сагып бодавас, аас-дыл бы-лаашпас, алгыжып-кырышпас. Арага-дары ишпес, аалга кирген кижини хол куруг үндүрбөс. Ол хүн кижиле бүрүзү өөрүшкү-маңнайлыг хөөрежиң, хырын тоттур аштанып-чөмөннип, ойнап-хөглөп, каттыржып, бот-боттарыңа чүгле эки чүүл-дерни күзээр ужурлуг.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикага өртектөрнү (тарифтернү) күрүнениң таарыштырып башкаарына күрүнө контролюн (хайгааралын) организаастар болгаш боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының күрүнө хүлээлгезин күүседириңиз Административтиг регламентизин бадылаарының дугайында

2009 чылдың декабрь 17 №611 Кызыл хоорай

2006 чылдың август 23-те Тыва Республиканың Чазаның «Күрүнө хүлээлгелерин күүседириңиз административтиг регламентизин болгаш күрүнө ачы-дузазын коргүзериңиз административтиг регламентизин ажылдап кылырының болгаш бадылаарының Чуртумун бадылаар дугайында» №1000 доктаалыга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. Тыва Республикага өртектөрнү (тарифтернү) күрүнениң таарыштырып

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш дайын хөделиишкннеринин хоочуннарының, инвалидтерниң болгаш инвалид уругларлыг өг-бүлелерниң аразында чуртталга шөлүн экижидери негеттинип турар, учетка 2005 чылдың январь 1-ге чедир туруп алган, Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларның чамдык категорияларына чуртталга бажыңын садып (тудуп) алырынга субсидиялар бээриниң талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының 2009 чылдың ноябрь 11-де хүлээп алган №4 протоколун бадылаарының дугайында

2009 чылдың декабрь 17 №629 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш дайын хөделиишкннеринин хоочуннарының, инвалидтерниң болгаш инвалид уругларлыг өг-бүлелерниң аразында чуртталга шөлүн экижидери негеттинип турар, учетка 2005 чылдың январь 1-ге чедир туруп алган, Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар хамаатыларның

2010 чылда «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда нарын байдалды чавырылдырат дугайында» республиканың тускай сорулгалыг программаны бадылаарының дугайында

2009 чылдың декабрь 25 № 644 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазаның 2009 чылдың декабрь 14-те «Россия Федерациязының субъектилеринде күш-ажыл рыногунда нарын байдалды чавырылдырат угланган немелде хемчеглерни күүседириңиз Россия Федерациязының субъектилеринде бюджеттеринге федералдыг бюджеттен субсидияларны 2010 болгаш 2011 чылда бээриниң дугайында» №1011 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. 2010 чылда «Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда нарын байдалды чавырылдырат дугайында» киришкен республиканың тускай сорулгалыг программаны бадылаар.

2. Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда нарын байдалды чавырыл-

башкаарына күрүнө контролюн (хайгааралын) организаастар болгаш боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының күрүнө хүлээлгезин күүседириңиз мында кириген Административтиг регламентизин бадылаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

чамдык категорияларына чуртталга бажыңын садып (тудуп) алырынга субсидиялар бээриниң талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының 2009 чылдың ноябрь 11-де хүлээп алган №4 протоколун бадылаар.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

дырыныңче угланган немелде хемчеглерни 2010-2011 чылдарда федералдыг бюджеттиң субсидияларының күсели-биле боттандырырының айтырылганының талазы-биле Күш-ажыл болгаш чоңу ажылга хаара тудар талазы-биле федералдыг албан-биле кады ажылдажылганы чорудар талазы-биле Тыва Республиканың Чоңу ажылга хаара тударының күрүнө албанының агентилелин төлээлеткен орган кылдыр доктаалдыр.

3. Бо доктаалды күүсэлдезин контролдаарын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызына дагзыр.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың октябрь 14-те №510 доктаалына өскерилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың декабрь 29 №647 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың октябрь 14-те «2010 чылда Тыва Республиканың чурттап чопунга амыдыралга хереглээр орттоткен газтың (автотранспорт аймаага ажылгаар газтан аңгыда) үүрмектен садар орттоң бадылаар дугайында» №510 доктаалының 1 пунктузунга өскерилгени дараазында эдилге-биле парлап кириер:

«1. 2010 чылдың январь 1-ден эгелеп чурттап чопунга амыдыралга хереглээр орттоткен газтың (автотранспорт аймаага ажылгаар газтан аңгыда) үүрмектен садар орттоң бадылаары болза:

балоннарга—немелде ортек үндүрүү-биле каттай сааарга, 1 килограмм дээп

30 рубль 90 копейк хемчээлге;

сапаанкын херексели чок таварылгада болук газ шыгжамырларында—немелде ортек үндүрүү-биле каттай сааарга, 1 килограмм дээп 30 рубль 90 копейк хемчээлге;

сапаанкын херексели бар таварылгада болук газ шыгжамырларында—немелде ортек үндүрүү-биле каттай сааарга, 1 килограмм дээп 68 рубль 90 копейк хемчээлге.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалды күүсэлдезин контролдаарын Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанына дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгизин, республика өнчүзү бооп турар материалдыг үнелиг чүүлдерни ажылдап турар үеде күштүг болуп турар хоойлужудулганы сагып турарын контролдаарын болгаш хайгаараарын боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың Саң-хөө бюджет хайгааралының талазы-биле албанының күрүнө хүлээлгезиниң Административтиг

регламентизинге өскерилгелер кириериниң дугайында
2009 чылдың декабрь 29 №651 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөреңгизин, республика өнчүзү бооп турар материалдыг үнелиг чүүлдерни ажылдап турар үеде күштүг болуп турар хоойлужудулганы сагып турарын контролдаарын болгаш хайгаараарын боттандырат талазы-биле Тыва Республиканың Саң-хөө бюджет хайгааралының талазы-биле албанының

күрүнө хүлээлгезиниң, 2009 июнь 25-те №393 доктаалының тынган Административтиг регламентизинде бешки абзацта 22 пункт чылдаганын доктаалдар терни «Албаның саналдары соостер-биле солуп, өскер кириер.

Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы

Тыва Республиканың Ветеринарлыг хайгаарал талазы албанының эргезинде күрүнениң ветеринария албан черл ажилдакчыларының күш-ажыл төлевириңиз чаа систем кириериниң дугайында

2009 чылдың декабрь 30 №658 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекзиниң 135,144 болгаш 145 чүүлдеринге, Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 12-де «Тыва Республиканың күрүнө бюджетинде албан черлериниң ажилдакчыларының күш-ажыл төлевириңиз чаа системаны кириериниң дугайында» №720, 2009 чылдың март 24-те «Удуртукчуларның, специалисттерниң, албан-хаакчытарның ниити адырлар талазы-биле албан-ду-жаал шалыңнарының, ажилчын мергежилдерниң, чугула болгаш харысалгалыг ажилда болгаш онза чугула болгаш онза харысалгалыг ажилда бедик мергежилдиң ажилчыннарының ниити адырлар талазы-биле мергежилниң аайы-биле шалыңнарының хемчээлин бадылаар дугайында» №107 доктаалдарына дүүштүр болгаш күрүнениң ветеринария албан черлериниң ажилдакчыларының күш-ажыл төлевириңиз системаны сай-зыраңгайдыр, оларның ажил-чорудулганын деткир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. Тыва Республиканың Ветеринарлыг хайгаарал талазы-биле албанының эргезинде күрүнениң ветеринария албан

черлериниң ажилдакчылары ажил төлевириңиз чаа системаны доктаалга дүүштүр 2009 чылдан эгелеп кириер.

2. Тыва Республиканың күш-ажыл төлевириңиз чаа системаның эргезинде күрүнениң ветеринария албан черлериниң ажилдакчылары ажил төлевириңиз дугайында бадылаар.

3. Күш-ажыл төлевириңиз мазыңче шилчээни-биле холва Республиканың Ветеринарлыг хайгаарал талазы-биле албанының чыларының күш-ажыл керээгелделериниң өскерилгени-биле кан эрежок чугула юридик черни Тыва Республиканың күш-ажыл төлевириңиз чаа системаны доктаалга дүүштүр 2009 чылдан эгелеп кириер.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалды күүсэлдезин контролдаарын Тыва Республиканың Даргазының бирги оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июнь 15-те доктаалына өскерилгелер кириериниң дугайында

2009 чылдың декабрь 30 №659 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июнь 15-те «2009 чылда Тыва Республиканың девискээринде хой квартиралыг бажыңнарына капитал септелгени кылып чорудар талазы-биле республиканың адреситиг программалар дугайында» №265 доктаалына өскерилгелер кириер.

Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы

«2010 чылда Тыва Республиканың коммунал инфраструктурасының объектилерин чаартыры» республиканың тускай сорулгалыг программаны бадылаарының дугайында

2009 чылдың декабрь 30 №660 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың октябрь 4-те «2009-2010 чылдарда республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажылдап кылып дугайында» №340-р айтырыгының күүседири-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. «2010 чылда Тыва Республиканың коммунал инфраструктурасының объектилерин чаартыры» деп киришкен республиканың тускай сорулгалыг программаны (моон соңгаар—Программа дээр) бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика

яамызы, Тыва Республиканың яамызы 2010 чылдың республика бюджетин хевирлеп тургузуп турарына Тыва Республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле акпаландырат республиканың тускай сорулгалыг программаларының даңзын доктаалга дүүштүр 2009 чылдан эгелеп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның бирги оралакчызы

2010 чылда «Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзиниң бүдүрүлгелериниң сайзыралына күдеткимче» деп республиканың тускай сорулгалыг программаны бадылаарының дугайында

2009 чылдың декабрь 31 №672 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 25-те «Республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажылдап кылырының болгаш күүседириңиз чурумун бадылаарының дугайында» №792 доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаалды болза:

1. 2010 чылда «Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзиниң бүдүрүлгелериниң сайзыралына күрүнө деткимче» деп республиканың тускай сорулгалыг программаны (моон соңгаар—Программа дээр) бадылаар.

2. Тыва Республиканың Экономика

яамызы, Тыва Республиканың яамызы 2010 чылдың республика бюджетиниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле акпаландырат республиканың тускай сорулгалыг программаларының даңзын доктаалга дүүштүр 2009 чылдан эгелеп кириер.

3. Бо доктаалды күүсэлдезин контролдаарын Тыва Республиканың Даргазының бирги оралакчызы А.ДАМБА-ХУУРАК.

УС-ШЕВЕР, СПОРТЧУ, ЧУРУКЧУ

Чеже-даа мергежилдинге бердинген болза, улуг спортчу чер-черлерге чон ортузунга непередип, сайзырадып чоруур, харын-даа боттары ол-бо кожууннарга, республикага бо-ла болгулай бээр маргылдааларга идепкейлиг киржи кааптар, хандыкшаан спортунга ханы тудуш болганы-биле чаңгыс чер-чурттугларының хүндүткелинде бүргеттирген, оларның идегел-бүзүрелин назынында шынзыдып чоруур төлөптүглер хөй. Маңаа чижек кылдыр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу К.Т. Хунанның амыдыралчы допчу намдарын кысказы-биле тааныштырарын кызыдып көрейин.

Киров Түлүшович, шынап-ла, сүлдөзү бедик, кылбас-тутпазы чок кижиге. Ада тоогүзүнүң угун сурай бээрге, хамчыргыдаа ышкаш, өткүт-мерген, сагынгыр-угаанның, ие хининиң талазы-биле алырга, ине, чүс-күктен салдымас — тыва тоннар быжар, даараар, кадыг идиктер улдуур, ширтектер сырыыр. Ынчап кээрде чурукчунуң авазы Ном-Хөө Доруновна дааранырынга салымныг, хөл-чок шевер кижиге чораан, чоок-кавы аалдар туржук, кожуун, суму, арбаннардаң чагыглар черле үзүлдес.

К.Т.Хунан Улуг-Хемниң Арыг-Үзүү күрэконом ажил-агыг турар шагда, 1944 чылда төрүттүнген. Кировтун хини тус черниң орус чурттакчыларының баштайгыларының бирээзи Валя эмчи кескен. Ооң адазы ТАР үезинде арбан, суму башкарыкчызы — молдургажык дарга чораан Балчыг огул Хунан Түлүш күрэкономиканы хөгжүдеринге, көшкүн арааттары сууржуң амыдыралче шилчидеринге төлөптүг үлүүн кирип келгенин арыг-үзүүжүлөр, ылаңгыя артып калган улуг назылыглар, ам-даа чылы-биле сактып чоруур. Хунанның улуг акызы Дөнен баштаан азырал малдың назы-харындан укталган. Дөнен, Хунан, Дөтпе, Хураган дээш, улажы бээр солун аттарлыг улус болду.

Хой ажы-толдуг өг-бүлө амыдыралының айы-биле 1946 чылда Чаа-Хөлдүн Изиг-Кара деп черге көшкөн. Даа кожууннуң девискээри турган Хемчик уну, Шаңчы адаа Изиг-Карага турмучу чурттап турда, ол ка-выга Уланбыра, Баян-Тала, Шаңчыны каттыштырган улуг суму турганын Киров Хунан эртем-билиглиг эр бооп өзүп келгеш, шала сөөлзүредир биллип алган. Бичии Кировтун чашкы үези Изиг-Кара ол ынчаар эрткен.

Киров Хунан чажындан-на эскеричел, сонургаачал, эрес-

шоваалаң оол болуп өзүп келген. Өттүнүчел өөреничел дижир болгай. Ол ындыг болган-даа. Электрик, чолаачы, эчизинде келгеш, Тываның база бир ховар талантылыг ус-шевер чурукчузу болуп, улус чонга сурагжаан.

Чурукчунуң чугаа-зы-биле алырга, чалы назынның чечекте-лишикинде шериг албанын Хабаровск

крайның Охотск-2 хоорайга авиабатальонга эрттирген. Калбак хөректиг, тырың мага-боттут аныак эрний ырлаар-шоорлаар уран талантызы, хүрежир, шыдыраалаар спортчу сонургалы чогуу-на аңаа илерээн. Сонургаалчал «көк солдат» шой көдүреринге база ынчан хандыкшаан.

Солдат оол шеригте тургаш, ынак композитору Солаан Базыр-оолдун аялгазынга бижээни «Чаа-Хөлдүн айдыңында», «Күс-кү сесерликке» деп ырларын Каспий далай чоогундан келген кады шыдыраалаар немец эжи Рудольф (консерватория доозукчузу) гитара-биле үдөп бээр-ге, ооң взводунда орус, тыва, казах, хакас болгаш өске-даа омак өөрү аажок сонургап, бир деңге бадырып, ол ырларның сөстөрүн чара бижип, доктаадып алгаш тарап, талыгыр аал-чуртунче чаңгыжеге чедир ырашкан. «Күс-кү сесерлик» орус дылда очулгалыг болгаш, Киров Хунанның күүсөлдөзүниң соонда янзы-бүрү омак-сөөк солдаттар ортузунга дораан неперээн.

Ол кады чурттап келген оонүң ишти (артында-ла чаңгыс чылды) чажыды болур Бай-Тайганың Бай-Тал кызы Мария Салчаковна-биле Каа-Хем биле Бии-Хемниң каттышкан бедиринге ынчангы Гастелло аттыг национал паррка бедирлешкеш, уйгу чок Улуг-Хем дег, чүге-даа торулбас күштүг, чаңгыс унуг улуг агым апаргаш, салым-чолун холбаштырган. Олар найысылал Кызылга тускай

мергежилди чедип алгаш, бирээзи — садыгжы, өскези — электрик, чолаачы болуп, күш-ажылчы базамын чурумалдыг Тожу черге эгелээн. Ынчан Киров Хунан кончуг аныак, Тоора-Хемге баргаш, дораан шүүлген.

Хүрежир, шыдыраалаар, шой көдүрер спортчу кол мергежилдери-биле чергелештир туруштуг, тура-соруктуг, изиг үзел-чүткүлдүг, бүдүштүг аажы-чан, үргүлчү чогаалдыкчы дилээшкинде чоруур бодалдары чоорту уран чүүлче чая тудуп, чаагай үлө-хөректөрже ооң дескел чок чалыг чүрөөн чүглөп, чалгыннап, чүгеннепкен. Чуртталгага сүлдөзү бедик, амыдыралга ынак, омак-сергек бүдүштүг-биле уран чүүлдүн, спорттун кандыг-даа хевиринден халбактангаш салдыммай баар, ажыл-иштиң хыын тып, чилиинге киргеш, чулуун соргаш амыраар.

Ол Тожу кожуунга электрик-теп, чолаачылап, клуб эргелекчилеп, спорт даргалап 7 чылдың нүүрүн көргөш, 1974 чылда Бай-Тайганың кожуун төвү Тээлиге көжүп келген. Ол 714 дугаар көжүп чоруур механизастаттыг-ан колоннага үш чыл тудугжулап ажылдааш, Найырал сес чыл школазынга черчение, күш-ажыл кичээлдерин башкылавы-шаан, Кызылдың педагогика

Федерациязының алдарлыг чурукчузу атты К.Т.Хунанга тывыскаан.

Киров Түлүшович үдөп каанывыс Инек чылда тоогүлүг сактышкыны тыва шыдыраачыларның сагыш-сеткилинге артырган. Киров Хунан спорттун барык бүгү хевирлеринге шыдаар шаа-биле хандыкшывы-шаан, ону шын үнелеп билир кижилерниң бирээзи дээрзин хоочун шыдыраачы Мөңгүн-оол Ондар мынчаар шынзыдар чорду.

— Киров Түлүшович уран чүүлге сурагжаан. Ол езулуг эш, шыдыраачы, спортчу болу-рундан аңгыда, биче сеткилдиг, эш-өөрзүрөк, хүндүлээчел, чаагай сеткилдиг, эрес-шоваа кижиге деп чүвени эрткен чылын Тээлиге эрткен маргылдаа хүннеринде эскерип көргөн мен. Эживистиң 65 харлаан юбилейин эки-ле эртириштивис. Тыва спортту сайзырадып хөгжүдеринге, эвээш-биче-даа бол, төлөптүг үлүүн кирип келген шыдыраачы, чурукчу эживиске чоргаарланыр бис.

Чонуп, чазап бүдүргени Чонар-даштан кылган белээн Чонга, хойге бараалгадып, Хойлап алгаш чоруур Хунан. Алдан дөрттүг көзенекке, Алдан дөрттүг аразынга Шыдыраалаар, хүрежир-даа, Шымбай дөрттүг спортчу-дур. Кожуун, суму, республикага

институдунуң бот-өөредилгелиг студентизи апарган. Оон улаштыр даш чонокчуларының мастерскаязынга мастерлевишаан, чаа ажиттыг уругларның чурулга школазынга башкылаан.

К.Т.Хунанны чонар-даш-биле ажилдаарыга алдар-сураглыг Дондук Хертекович Тойбу-Хаа өөреткен. 1980 чылдан бээр Тываның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү К.Т. Хунан — Сибирь, Бүгү-россия деңгелдиг хой санныг делгелдериниң киржикчизи. Ол 1992 чылдың ноябрь 27-де Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу атты алган. 1999 чылдың март 4-те Э.Б.Байынды, А.С.Кагай-оол олар-биле кады Россия

Чорткан соонда тиилеп үнер. Шойну өрү көдүрерге, Чоргаарланыр аарыкчы хой. Чонуп, чазаан кылыглары Кайгамчыктыг эдилелдер Баглаажында савап турар Соодуп каан чараш аът дээш... Шевер эрни алдаржыткан Теве, чунма, бөөдөй өглер Делгелгелер эргээш келген. Усчу, шевер чурукчу бол, Бурунгу оюн — шыдыраага Уран көштер тыва шаап аар Бурган чаяан талантың-дыр. Аът, теве чонуп орташ, Аъттын көжүн үнелээн сен. Теве дузу матты салгаш, Мергежилиң бедиткен сен.

Данды САЛЧАК. В.БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ архивтен чуруктар.

КУШ-АЖЫЛ-ЧЕДИП АЛ

Өг-бүлө бюджетин ларны өөредир деп а уруглар 4-5 харлыг кичээнге салыры ч хире назылыгга урута «бар» деп чүвени билдүг. Амгы шагның у ның сайзыраңгайы аа хөрөңги талазы-биле

Айда чаңгыс катал алгаш, өг-бүлениң акгизин санааш, ол хире аъш-чемче баар азы каш акша чемге үнер келир шалыңга чедир рени артырып алыр дээрзин сүмележир.

Бажың, изиг-соок лыг-чырык өртөө дээш да төлевирлер дугайы тайылбырлап бээр. Черле өг-бүлө бюджет шийинче уругларны к за эки боор. Аргал уругларны акшага өө за эки, чүге дизе олар зин ам-даа чедир эки Чок болза камныг чар кылдыр өөредир. Акш зи улуг, ону ажылда берге деп чүвени бил Уруунар акша дилээ чүнү садып алыр дээ ооң ажыгы кайы хире айтырары база чугула.

Хостуг акша чары берген уруглар оон хаша чок арткаш, ада-негеп эгелээр.

Ажы-толду ажылга дин, бодунуң күжү-биле алган акшазыны билир кылдыр өөред ажилы-биле ажылда акша-хөрөңгизинге к лыг болур.

Бодум хуумда ийи ганың херечизи болду Чингистиң ада-иези чеген. Оолдун сагыш-сет ол аар согуг болганы ч Авазының чанынга ача таар, а ачазынга баргаш сактыр. Бир кезек сак ылга кылган улустун сагыш-сеткили саары туруп турарга, олары бичии акша-даа бээр Чингис оларның ээ кө өөрүп, богун аштап чүдүрүкчүлөп дузалагаш, акшаны ажылда апарган. Ол ам 16 хар ген. Кончуг мөзү-бүдүш Күш-ажылга кызымаа-дун идик-хеп-биле хааны алыр. Өөредилгеге зымаа аажок. Ынчангистиги эр хей дээр мен. О луг эр кижиге болурунгалдың берге байдалы ажил улуг салдарлыг боор. Эр кижиге быжыг ажилчын болур.

База бир таварылга. О 10 хире-ле боор. Авазы-думчу богун аштап тур кыдында харны сокта турда, авазындан дулаа ны-биле эрткен-дүшкөн ду мактап, чаптап, бис. Ол өг-бүлөдө оон өс лажыштар кижиге чок бол чадавас. Ол хире бичи нында авазынга шаа-б лажып турары мактан ажилдап алган акшаа үнелиг.

Күш-ажыл кижини болгай. Ынчангаш ур высты күш-ажылга киз акша үнезинге өөредил

Алдын-кыс САРЫ хөөчү

«САЛЫМ-ЧАЯАННЫҢ ОТЧУГАЖЫ»

Февраль 2-де Национал музейге салым-чаяанның кучу Надя Рушеваның төрүттүнгөн хүнүнге кааткан ужуражылга болуп эрткен. Ук ужуражылганың аалчылары Наталья Дойдаловна Леонидовна-Рушеваның дөргүл-төрели, эдержиан эш-өөрү база Кызылдың № 2 ортумак назының өөреникчилери болгаш башкылары. Ишкан музей ажилдакчылары-биле сырый слзаа тудуп турар Кызылдың уран чүүл школа-ның өөреникчилери Чечек Доржуевна Монгуш сызының удуртулгазы-биле хөгжүм тудуп, ажилгага киришкен.

Ажылгы ужуражылга-да Рушева аттыг музей-ның эргелекчизи Л.Ш. аалчылар-биле амыр-олчу ажиткан. Сак-ин кылыр-биле ТР-ниң чогаалчызы Екатерина-ооловна Танова, рниң өг-бүлезиниң чоок-ныяк көрүкчүлөр теат-удуртукчузу Айлана-нна Чадамба база ТР-и-рлыг артизи Анатолий-ч Серен олар хүндүлүг

аалчылары болуп киришкен. Талантылыг Рушеваның өг-бүлезиниң дугайында чүгле чырык, чылыг сактышкынар дыңдалган. Национал музейниң директорунуң оралакчызы У.П. Опей-оол сос алгаш: «Надя Рушева дээрге бодунуң салым-чаяаны-биле Тыва чери бүгү делегейге алдаржыткан кижиге. Ооң талантылыг уран чүүлүнүң ачызы-биле бистиң музейивис үнелиг чуруктарын кадагалап турар шыгжамырларның би-

рээзи болур аас-кежиктиг. Авазы Наталья Дойдаловнаның ачызы-биле «салым-чаяанның отчугажы» ам-даа хып турар» деп демдеглээн.

Любовь Шулуевна Надя Рушеваның допчу намдарының дугайында кысказы-биле таныштырып турар үеде улуг экранда чуруктарын көргүзүп турган. Шынап-ла, чуруктарны кижиге катап-катап көрүп олур-руксаазы келир, чүге дизе чурук бүрүзүнде бичии Надя бир-ле бодадын илереткени база бир-ле кайгамчык чүүл көстүп турары билдингир. Ооң иштиги делегейиниң делгеми, байы чуруктарында илереттинген.

Ужуражылгага Надяның авазы Наталья Дойдаловнаның дугайында дыка чараш сактышкыны чогаалчы Е.Д. Танова кылган. Екатерина Дүктүг-ооловна ооң чараш овор-хевирин сактып, концерт-көргүзүлгелерин үспейн көрүп турганының дугайында магадап чу-

галаан.

Айлана Леонидовна Чадамба Надяның авазы Николай Константиновичиниң бир онзагай, ылгалып турар бүдүжүнүн база оларның бот-боттарын билчип билириниң дугайында чугаазы аалчыларның кичээнге-гейин хаара тудуп, ол өг-бүлени бо кижиге безин кончуг эки билер ышкан кылдыр сагындырып келир.

Солун сактышкынарның аразында Кызылдың уран чүүл школының өөреникчилериниң хөгжүмү улам каастап, онзагай шинчини кирип турган. Бо бичии оолдарны көрүп олурган, Тываның келир үеде өзүп олурар салым-чаяанның-лары-дыр дээн бодал башка кирип кээр болду.

Ужуражылга адакталып турда, Анатолий Серен база сактышкыны чугаалап, чыылганпарга бодунуң үндүргени «Эттинмээн ийи» («Неисправленная двойка») деп кинозун

бараалгаткан.

И.Д.Ажыкмаа-Рушеваның төрели-ТываКУ-нуң филология факультетиниң башкызы Любовь Салчаковна Кара-оол кады келген чоок төрелдерин таныштырды. Ол дээрге Сесерлиг суурда чурттап чоруур Буян Бадарчы ажы-толү-биле. Л.С.Кара-оол келген аалчыларга база музейниң ажилдакчыларынга ук ужуражылганы организастааны дээш база Рушеваның өг-бүлезиниң дугайында утпайн, сактып чорууру дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Кайгамчык талантылыг Рушеваның өг-бүлезиниң дугайында билбес кижиге чок боор. Салым-чаяанның чурукчу Надя Рушева бодунуң кыска назы-нының иштинде дыка хойнү кылып четтигипкен болгаш бодунуң соонда хой санныг уран чуруктарын арттырып, бүгү делегейин салгалдарын каттыштырып чоруур.

Айлана БАЛЧЫР

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ – ДЭЭШТИГ УРАН ЧОГААЛДАР

• Чогаалчылар эвилелиниң пленумундан •

Эрткен педеляда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң ээлчеглиг пленуму болган. Тываның ниң Уставын езугаар съездилер аразында ЧЭ-пленуму болур кылдыр хүлээн алдынга. 4-бурунгаар съездиге пленумну эрттирериниң саазы 3 чыл кылдыр бадылаан. Ол дугайында авка эдилгелер кылдынмаан, ынчангаш амгы ниң баштаар чери 1996 чылдың Уставын эде-ган. Бо устав Россияның ЧЭ-ниң Уставына-гаш ТР-ниң «Хөй-ниити организациялар айында» хоойлуга дүүштүр кылдынга. Ону 9 чылдың ноябрь айда Юстиция яамызынга ылаткан.

Пленумга Чогаалчылар-эвилели даргазы Маадыр-оол-уң илеткелин допчу-дыңнадырга мындыг. Чылыр С.В.Козлованың Чадамбаның 90 харлаа-ппкин, Чуковский аттыг скалар-биле эрттирген. 9 дугаар школа-гим-на-а Бүгү-делегейниң хүнүп демдеглен эрт-ки чаңчыл апарган. Ону астап турар чогаалчы Иргиттиң кызымаккай-и илеткелчи онзаала-ан. Апрель айда «Чечен-сүжү-биле» деп ачы-буян-пун Улусчу чогаалды-ла-ынга эрттирген. Оон-убль чыгдынга. Ол ак-пү кадымы кошкак чо-ларга дузааламчы кыл-ээн. А.С.Пушкин аттыг-гекага М.А. Хадахан-харлааппыга, Каа-Хем-га чогаалчы Салчак Там-аскааткан ужуражылга-эрттирген. Сарыг-оолдуң 100 хар-га тураскааткан «Сарыг-кокпазы-биле» деп аян-у А.Бегзип-оол органи-и. Адаа Чаа-Хол, Ба-Хемчик, Бай-Тайга ко-рдан болгаш Ак-Дову-зыл хоорайлардан чо-лар киришкен. Степан-овичиниң чогаалдыкчы-нга тураскааткан уран-га кежээлери, моорей-

лер, номчулга конферен-циялары республиканың булуң-санай болуп эрткелден. ЧЭ-ниң саналы-биле ТР-ниң Культура-яамызы «Аңгы-оолдуң тоожу-зун» чырыкче катап парлап үн-дүрген. Тываның Улустуң чо-гаалчызы С.А.Сарыг-оолдуң 100 харлаанын таварыштыр ЧЭ-ниң баштаар чери болук чогаалчы-ларны Чазак паңналдарынче кириген. Оларны ТР-ниң Чазак-деткип, улуг паңналдарны ты-выскап. Беш чогаалчыга Тыва-ның Улустуң чогаалчызы атты-бо отчеттуг үениң дургузунда ты-выскап.

2009 чылда кылган ажыл-дар: Тываның Улустуң чогаал-чызы С.С.Сүрүң-оолдуң 85 хар-лаанын уткуштур Кара-Хаакка башкылар, өөреникчилер-биле база Барыш-Хемчик кожуун-пун топ библиотекказынга солун ужуражылгаларны чогаалчы-лар эрттирген. «Сүрүң-оолдуң кокпазы» деп аян-чорукту Барыш-Хемчик кожуун чагырга-зының деткимчези-биле А.С. Бегзип-оол биле «Мажалык» чечен чогаал каттыжышкы-нының удуртукчузу турган Ли-дия Ооржак организастаан. Чогаалчының төрөөн чурту Ак-ка арт кырынга даш кожээ ту-раскаалды тургускан. ЧЭ-ниң саналы-биле Сүрүң-оолдуң «Ынакпыл-дыр» деп тоожузу-н база катап парлап үндүрген.

Чогаалчыларның организас-

таан болгаш киришкен онзагай-ажылдарына Монгун-Тайгага эрткен тыва литература хүнне-рин, Сүт-Хөлге Наадым байыр-лалының үезинде эрткен «Ном-байырлалын». К.Э.К.Кудажы-ның 80 харлаанынга тураскаат-кан хемчеглер, Барык хемниң унунга тураскаалдыг даш ко-жээни салганы, С.Сүрүң-оол-дуң, К.Э.К.Кудажының чурттап-турган бажыңнарынга турас-каал самбыраларны асканын хамаарыштырып болур. ТР-ниң-Култура яамызы «Уйгу чок-Улуг-Хемни» чырыкче катап-парлап үндүрген. Улан-Удэге-делегей чергелиг Намжил Ни-мбуев аттыг аныяк шүлүкчүлөр-мөөрейинге ТКУ-нун доозукчузу-Шончалай Ондар тиелекчи бо-лган. Аныяк авторну чогаалчы-башкы Мария Күжүгет, ТР-ниң-Улустуң чогаалчызы Ч.Ч. Куу-лар олар белеткээн.

Дараазында «Улуг-Хем» сет-күүлдүң кол редактору Ч.Куу-лар ажыл-агыйжы илеткелди-кылган. Бир-ле дугаарында ол-очулга ажылының кошкак ту-рарын демдеглээн. Эки ажыл-дар бар-даа болза, ниитизи-биле-алырга, 1990 чылдардан бээр-бо ажыл талазы-биле байдал на-рыыдаан. Очулдуруп тура, на-ционал литератураның онзагай-нын чидирбейн, чогаалдың ут-казын долугу-биле номчукчу-га чедирер ажылда чедер-четпес-терге ол доктаган. Очулга ажы-лын эки чорудуп турар чогаал-чылардан Г.Санчааны, Э.Ми-жигити, Ч.Чотпун-оолду, И.Ир-гити, В.Казырыкпайны онза-лап демдеглээн.

Эвээш санныг чоннар төрөөн-дылын чидирип турар дугайында чидиг айтырыгны чугаалап-тура, 2001 чылда И.Иргит-биле-дагылг Шорияга чедип, про-фессор Косточаков-биле солун-ужуражылгазын онзаалап ай-тып, төрөөн дылын камгалап-кадагалап арттырар айтырыгже-чогаалчылар кичээнге-йни күш-телдирери чугулазын демдег-

лээн.

Ийи удуртукчу чогаалчы-ларның илеткелин дыңнааш, ТР-ниң культура болгаш туризм-сайыды В.О.Донгак: «Чогаал-чылар-биле ужуражып, чаа-чылда канчаар ажылдаарын, кандыг ажылдар чорутса чугу-лазын, ажыл-чорудулгавысты-кайы угланышкып-биле чору-дарын дугуржур бодалым. Арай-эвээш чыылган-дыр силер» – деп чугаалады. Оон соонда ном-парлаалгазы дээш үндүрүп турар-акша чарыгдалдарын ол тайыл-бырлаан. Сайыт болуп ажылдап-турар үезинден бээр алырга, 2007 чылда ном парлаарында 150 муң рубль көрдүнгөн тур-ган. 2008 чылда 350 муң. Бүгү-аргаларны ап тургаш, 2009 чыл-да ном дээш 1 млн.700 муң-рубльди үндүрген. Шынап-ла, 2009 чылда элээн хой номнарны-яамы парладып үндүрген. 2010-чылда 800 муң рубль көрдүнгөн. Ынчалза-даа байдалды өөренип, сайгарып көрүп тургаш, ол түн-нү өскертириниң хемчээни ап-болур бис. Чүгле силерден тодар-гай саналгалыг документ-смета-херек, баш удур чагыг кириери-чугула дээрзин сайыт чугаа-лаан. Оон аңгыда ол тыва дыл-дың байдалының, өг-бүлелерде-олүрүшкүшүн, аныяктарның «пиво-алкоголизмниң» дуга-йында хүннүң чидиг айтырыг-ларын чогаалчылар кичээнге-йге ап, дээштиг уран чогаалдар-негеттинип турарын онзаалап-демдеглээн.

Санал-онал берген чамдык-чогаалчылар М.Ховалыгның, Ч.Кууларның илеткелдеринге-хамаарыштыр шүгүмчүлелди-кылган. Ылаңгыя аныяктар-биле ажылдың кошкаан, оларга-ажыктыг семинарларны, чогаал-сайгарылгаларын организаста-вайн турарын, чечен чогаал кан-дыг орук-биле чоруп оарыл, оон-угланышкыны чүдөл дээш-ышкан сайгарылга илеткелде-чогун, «Улуг-Хем» сеткүүлү-чогаалчыларга гонорар төлөп

шыдавайн турарын, соолгү үеде-шынар чок, сайгартырмаан чо-гаалдар оон арыннарынга пар-латтынып турарын, чогаалчы-ларның белен номнары парлат-тынмайн чыдып турарын, ном-үндүрер черниң ном парладыр-ортээниң аартаанын, чогаалчы-лар ачаа күш четпес апарганын-санал бергендер шүгүмчүлээн. Оон аңгыда чогаалчыларның алдар-хүндүзүнүң кудулаанын, бот-боттарынга кичээнге-й чо-гуп, үнген чогаалдарга рецензия-бижири, үнелел бээр ажыл шуут-кагдылганын база чогаал крити-казы чоруттунмайн турарын чогаалчылар бот-шүгүмчүлөкчи-езу-биле чугаалашкан.

Пленумга чогаалчылар Ба-дра Иргит, Леонид Чадамба-оларның дөргүл-торелдериниң-бо чогаалчыларга чогаал сайзы-ралынга кириген улуг үлүг-хуу-зу дээш мочээп соонда «Тыва-ның Улустуң чогаалчызы» бе-дик атты тыпсырын дилээн-билдиришкенин сайгарып-чугаалашкан. Түңгелде Ба-дра Иргитке, Леонид Чадамбага, Монгун Доржуга, Владимир-Серен-оолга «Тываның Улустуң-чогаалчызы» атты тыпсыр-пиитирни хүлээн алган бол-гаш, херек документилерни-долдуруп белеткээш, ТР-ниң-Чазанче кириер даалганы ЧЭ-ниң-баштаар черинге дааскан.

Амыдыралдың негелдезиниң-аайы-биле шимченгир ажыл-даарып, боттарының чогаалда-рып рекламалап, садып-сайга-рып чаңчыгарын дугурушпу-шаан, ТР-ниң Чазак база дуза-деткимчени кылып, чогаал-чыларже ээ көрүр боор деп иле-гел-биле чогаалчылар пленуму-дооскан. Күрүне ажылында-ажылдап турар кижиге Чогаал-чылар эвилелин даргалавас дээш-РФ-тиң Чогаалчылар эвиле-линиң Уставында айытканып-барымдаалап, М.Ховалыгның-орнунга Ч.Ч.Кууларны чогаал-чылар даргазынга соңуп алган.

Валерия КОНГАР

Чаагай чаңчылдар

САЛГАЛДАРНЫҢ ХАРЫЛЗААЗЫН БЫЖЫГЛААРЫ-БИЛЕ

Эрткен субботада, февраль 6-да, ТР-ниң Национал музейиниң хуралдаар залына «Эрткен үени үнелээр, амгы үеге ынак болур, келир үеге бүзүрээр» деп кыйгырыглыг ужуражылганы Силбирлерниң аймаа улуг өгбеси Дунзенмаа Силбировна Оюнуң (1910-2003 чч.) чырык адынга тураскаадып эрттирген. Ук ужуражылганы аймактың улуу Сиин-оол Лакпаевич Оюн башкарган. Д.С.Оюнуң 100 харлаанынга тураскаадып база ооң чырык адын сактып, хөй санныг ажы-төлү, дөргүл-төрелдери, кудалары дээш, оон-даа өске чыылган аалчылар хөй болган.

Ө.Х.Оюн дуңмазы С.Л.Оюн-биле.

Дунзенмаа Силбировна Оюн Хендергениң Дувурен деп черге төртүтүнген, ам болза Чеди-Хөл кожуунуң Ак-Тал сумузу. Ол узун назылап, 93 хар чедир чурттаан.

Ужуражылганы сактышкын езулады-биле ажиткан. Сиин-оол Лакпаевич авазының дугайында чылыг сактышкыннары кылып, ооң арттырып каан салгалдарының дугайында солун чугааны кылган. Бо ужуражылганың кол сорулгазы — салгалдарның аразында харылзааны быжыглаары. Өзүп оор салгалдың аныак-өскени улуг назылыг өгбелерин танып билеп, аразында быжыг харылзааны үспейн чоруурун чедип

алыр сорулгалыг.

Чаагай сактышкынны Борис Константинович Балчий-оол база кылган. Кандыг-даа кижиге бодунуң ук-төгүзүн чеди ада чедир билири чугула дээрзин ол чугаазынга айытты. Ынчангаш амгы үеде Сиин-оол Лакпаевичини Силбирлер аймааның улуг өгбеси болуп турарын демдегледі. Тыва чоннуң: «Төгү билбес кижиге — төөрээр, төрөл билбес кижиге — түрээр» деп үлегер чугаазын сактып, салгалдар аразында быжыг харылзаалыг болуп, төрөл бөлүүнүң укталган дөзүнүң дугайында төөгүзүн хүндүлөп, сактып чоруурун күзөөн.

Хүндүлүг аалчылар сактышкыннар кылып турар үеде залдың улуг экранында аймактың архивинден чуруктарны чыылган чонга сонуургадып көргүскен. Чуруктарны сонуургап, аразында тайылбыр-даа кылып турар аалчылар бар.

Д.С.Оюнуң чырык адынга тураскааткан ужуражылганың дургузунда чыылган чоннуң сагыш-сеткилинден чылыг сактышкыннары, буянның иениң амыдыралының дугайында кезээ кончуг солун болуп эрткен.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кончуг таптыг тырттырып алыр-дыр.

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ

Алдап-Маадыр аттыг музейниң чанында шөлге «Кежик-чолдуг Шагаа-биле чолукшуулу!» база «Широкая Масленица» деп театржыткан көргүзүглүг оюн-тоглаа 12 шакта эгелээр.

«Шагаа-2010» деп байырлыг көргүзүгге Ак-Сал Ирей биле Алдын-кыс чыылган чонга байыр чедирип, ак Пар чылында олчей-кежиктиг болурун күзээрлер. Тыва черге, чонга буян-кежик доктаазын, чыл эки

эртсин дээш Тываның Камбы-Лама эргелелиниң төлээлери номчур.

Тевектээринге, аът шалбаа-даарынга, Аскак-кадай оюнунга, кожамыктаарынга, ыяш чарарынга тергилерин илередир

хөглүг мөөрейлерден аңгыда, орус улустуң чагы бажы (узуну 11 метр) үнеринге, «Кым эн хөй блин чирил?» дээш, өске-даа оюн-баштак маргылдаалар болур. Чоннуң дыштанылгазы адакталып турда, кыш эрткен, час дүшкенин демдегледіп турар Масленицаның 2 метр хемчээлдиг хожотку-дүрүзүн өрттедир хөглүг езулал болуп эртер.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистин хүндүлүг болгаш ынак киживис, хөй чылдарда Бай-Тайга кожуунуң кооперация шугумунга ажылдап чораан, кожуунуң улус өөредилге килдизинге ажылдап тургаш хүндүлүг дыштанылгаже үнген, ынчалза-даа олут орбайн хуу сайгарлыкчы ажылды кылып, өг-бүлезинге, ажы-төлүңге болгаш хөй санныг дөргүл-төрелдеринге быжыг чөлөнгиш болуп чоруур Чечекмаа Салчаковна ООРЖАК 2010 чылдың февраль 12-де 60 харлаар. Ол 3 огулун, 2 кызын өстүрүп, оларын дээди эртемге чедир өөреткен, өглөп-баштап, амыдыралдың оруунче үдеп каан-даа болза, оларга ам-таладыг деткимчени көргүзүп чоруу Ынчангаш хүндүлүг ававыска, ававыска, кунчуувуска, кат-иевиски ишчи чедишкыннерни, какадыкшылды болгаш бистиң аравы даа хөй-хөй чылдарда сылдыс дег чечек дег чараш болуп чурттаарын күзө кел чыдар Шагаа-биле байыр чедирип, черг мөгейдивис.

Өөнүң ээзи, оолдары, уруглары, кеш күдээлери, уругларының уруу

Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг суурда чурттап чоруур эргим, хүндүлүг ачавыс, хөй уругларының ынак адазы Хураган-оол Монгушович МОНГУШ бо хүннерде 70 харлаар. Назы-харын дөгөөн-даа бол, мал-маган, ажыл-иш дээнде тамчык, дыш деп чүве билбес, эрес-кежээ, омак-сергек кижиге.

Ачавыс ажы-төлүңге бистерге ам-даа арга-сүмез ажыл-ишти углап-башкарып, сеткиливисти сергеди чоруур. Ооң ындыг амыдыралчы, ажылгыр тура-сор ажы-төлүвүске база ыдыктыг хөй-аът кирикти турар.

Бистин буян-кежиктиг ачавыстың юбилейин таваа байыр чедирип, ам-даа үр чурттап, узун назыл ачы-дузаңны көргүзүп чор, ынак ачай, деп йөрээр Бистиң ам-даа «авай», «ачай» деп чоруурувус аж аас-кежи-дир.

Алдынга-даа, мөңгүңге-даа солуп болбас, Арыг-шынчы салгалыңга айтып чоруур Ачы-буян, олчей бүргээн ада-иём Ажыл-ижи чогул турзун, бүдүп турзун!

Өөнүң ишти, уруглары, оолдары, уй

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың февраль 7-де үнген № 14 (17815) «Шын» 4-кү арнында Тыва Республиканың Соңгулда комитетинин ийиги абзазында «...бо дыңнадыг хүнүнден эгелеп 30 хонук дургузунда...» деп дом дыңнадыгны парлаан хүнүнден эгелеп он хонук дургуз эде номчуур.

Эживис Вячеслав Бичижикович Ондарның ача-ажылдың хоочуну

Бичижик Далдыевич
ОНДАРНЫҢ

үр аараанының соонда, 82 харлыында, мөчээ холбаштыр эживиске, авазыңга, ажы-төлүңге, чоокринге, төрелдеринге ханы кажыдалды илергейлеп Кызылда

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээпалатазы Төлээлекчилер палатазының агрокомплекси, чер харылзаалары, бойдус камгалал экология талазы-биле комитетинин даргазы Юрий Д. ТЫТ-оолга дуңмазы

Кежик Айварович
САНЧАТТЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалып тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, окулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9110. Чагы 16. Номери парлааже дужаганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Т" Кызыл ИНН — 1701008465; корр.сч 30101810600000000729 БИК Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдыл массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» сол чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херчилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 3173 ТР-ниң «Тываполиграф» Курунениң унитарлыг бүдүрүлгезин (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының 6 редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңа болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар харыылаар.